

HOMENATGE A

CARLES SALVADOR

BENASSAL - CARLES SALVADOR,

UN BINOMI CLAU AL SEGLE XX VALENCIÀ

A CÀRREC DE VICENT PITARCH,

MEMBRE DE LA SECCIÓ FILOLÒGICA

Així que ens posàrem a dissenyar aquest cicle de conferències «Homenatge als nostres pobles i a la seua gent» sorgí, de manera espontània, el cas de Benassal com a centre de referència inevitable, íntimament lligat, a més, a Carles Salvador. El binomi Benassal - Carles Salvador constituïa, per cert, una de les baules més consistents del nostre projecte. En efecte, a aquestes alçades ens costaria de trobar qui gosés qüestionar que l'obra de Carles Salvador —la qual tothom associa, amb raons sobreres, a Benassal— s'ha erigit en una fita cimera dins la trajectòria cultural que ha recorregut el País Valencià al llarg del segle XX.

Ara: ben mirat, a mica que ens detinguem a reflexionar sobre el pes específic que aquesta vila i el seu poeta-gramàtic mantenen damunt la nostra cultura contemporània, tot seguit hi descobrirem associada una altra figura cabdal; certament, les coordenades Carles Salvador - Benassal s'arrodoneixen amb la incorporació d'un tercer element, el que representa la personalitat sòlida de mossèn Joaquim Garcia Girona. Així, doncs, no dubto a reconèixer que el nostre municipi, situat en aquesta raconada de l'Alt Maestrat, ha emergit amb un cert to de vila emblemàtica dins el panorama valencià de la cultura contemporània per obra de dos majestuosos fills seus: l'un, predilecte, mossèn Garcia Girona i, l'altre, adoptiu, el mestre que havia nascut al barri del Carme, de València, però que decidí de fer-se un benassalenc més mitjançant vincles de caire professional, familiar i moral. Benassalenc, al capdavant, de cap a peus. Els lligams, en definitiva, que uniren —i mantenen units— amb Benassal els dos personatges són d'allò més fermes, com estretes foren les relacions, humanes i patriòtiques, que fluïren entre la biografia del reverend operari i la de l'impulsor del fabrisme.

Tinguem en compte que el primer terç del segle XX fou una època decisiva en el procés de modernització de la societat valenciana, a causa sobretot de l'aparició i consolidació d'un fenomen clau, el valencianisme, en les seues facetes política i cultural. Ara i ací no caldrà insistir en la transcendència que assolía dins aquest moviment la reivindicació lingüística. «La llengua, de gran vitalitat encara, serà una de les màximes reivindicacions», afirmava el

professor Ramos i Alfajarín (1988, p. 100) en traçar les gran línies d'actuació del valencianisme a la societat castellanenca de la segona meitat del segle XX (vegeu també Ramos i Alfajarín, 1989).

Doncs bé, en aquella nova dinàmica en què ingressava el país fou significativa l'aportació de dos personatges singulars, Joaquim Garcia Girona i Carles Salvador i Gimeno; allora tots dos conflüen a Benassal, de manera que elevaven la vila a la categoria de referent del valencianisme i, en concret, de símbol emblemàtic d'una llengua incontaminada i sòlida. La llengua dels avantpassats, vista com un monument gloriós de la història del poble, encenia la sensibilitat de mossèn Garcia Girona, així com el jove mestre restava enlluernat davant la frescor i el vigor del llenguatge que trobava als carrers del seu poble d'adopció. De fet, ell, procedent de l'urbs valenciana, s'hi sentia aclaparat pel contrast que es produïa entre el propi bagatge d'uns mecanismes expressius que estaven farcits d'elements espuris —fruit majoritàriament de les interferències amb el castellà que dominaven al cap i casal— i el llenguatge fluid i incontaminat que regalimava pels venerables murs d'aquestes latituds del País Valencià profund.

L'IDIOMA, PASSIÓ I ENYOR

Exactament aquests dies s'acompleix un aniversari venturós, que en la circumstància present assoleix un relleu especial i que em plau de rememorar: el de la segona edició de *Seidra*, la contribució més decisiva que mai cap poeta de casa nostra haja fet a la construcció del monument èpic del poble valencià. La publicació conté, entre d'altres valors inestimables, el mèrit d'una impressió i transcripció impecables (un resultat que, per descomptat, no podia haver estat d'altra manera, en les mans destres de Ramon París) juntament amb un estudi introductori magnífic, original d'Òscar Pérez (Pérez-París, 2000). És oportú d'anotar que la revisió de la personalitat de mossèn Girona i la reedició de la seua obra cabdal, que acaben de fer públiques O. Pérez i R. París, s'insereixen dins un cicle recent i estimulant d'estudis al voltant de la vida i l'obra

del nostre reverend poeta, recerques que duen a terme estudiosos de prestigi, com ara, els professors Pere-Enric Barreda i Edo (1986), Joan Peraire i Ibáñez (1991, 1999) i Lluís Gimeno Betí (1996, 1998a, 1998b), a més de Pérez Silvestre (1996a, 1996b). Gràcies a aquest impuls que rep en l'actualitat l'estudi del nostre benassalenc il·lustre, hem aconseguit de superar una etapa marcada per la ignorància de l'obra de Garcia Girona i alhora d'encetar-ne una altra de signe nou, això és, de reivindicació de la seua personalitat i dels valors intrínsecs, filològics i literaris, de la seua obra. Cal que ara en recordem alguns dels aspectes que considero especialment rellevants dins la circumstància que ens congrega ací.

Per començar, hi ha una qüestió d'interès considerable, que plantejo mitjançant l'interrogant següent: ens trobem en disposició d'assenyalar l'època precisa en què el jove Garcia Girona va descobrir els valors transcendents de la llengua? Molt probablement aquesta consciència podia començar a desvetlar-se-li durant la seua llarga estada al seminari de Tortosa, opinió que ja va apuntar Òscar Pérez, en afirmar que el benassalenc Garcia Girona, que havia nascut l'any 1867, «ben prompte ingressa al seminari de Tortosa, plataforma des de la qual es llançarà al coneixement i estima de la seua llengua natal» (Pérez, 1996a, p. 79). Ara mateix no podem precisar més la cronologia d'aquell descobriment entusiasta que va fer el nostre personatge de la pròpia llengua. Va ser durant els seus anys de seminarista o més aviat durant l'etapa posterior en què el reverend operari regí el seminari?

Ens consta, gràcies a les recerques d'Òscar Pérez, que a començament del segle XX el seminari de Tortosa «fou un camp assaonat i ben prolífic per a les lletres catalanes» (Pérez-París, 2000, p. XIV), i així ho testimonien personatges força representatius com mossèn Tomàs Bellpuig i el cronista de la ciutat, Francesc Mestre i Noè, un catalanista que contribuï activament a les tasques culturals del seminari, tot i no ser clergue. L'un i l'altre influïren damunt la consciència patriòtica de mossèn Garcia Girona (Pérez-París, 2000, p. XIV-XV).

A ambients d'aquesta mena, altament sensibilitzats per la sort de la llengua catalana, adreçava mossèn Antoni M. Alcover, jus-

tament l'any 1901, la gloriosa *Lletra de convit*, una convocatòria general i engrescadora a contribuir en el projecte que acabaria quallant en una de les obres monumentals de la filologia romànica, el *Diccionari català-valencià-balear*. I mossèn Joaquim Garcia Girona trobà, en la invitació del savi canonge mallorquí, una eixida formidable i entusiasta als seus afanys a favor de la llengua del seu poble. Remarquem un detall: els inicis de la dedicació a l'estudi del català de mossèn Garcia Girona presenten connexions clares amb mossèn Alcover, un personatge emblemàtic dels orígens de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). I per si de cas algú dels presents no s'ha adonat de l'any en què som, permeteu-me un petit incís: ara mateix commemorem un centenari venturós, i per això la Universitat de les Illes Balears acaba de proclamar enguany l'«any mossèn Alcover», tot oferint a la societat catalanòfona la *Lletra de Convit 2001*, que circula sota la signa «pel reconeixement i l'ús de la llengua catalana».

Val a dir que mossèn Garcia Girona es lliurava a l'arregleja amorosida de materials lèxics vius al seu Benassal —descripcions de mots, recull de modismes i frases fetes, refranys, etc.—, això és, el «tresor de llenguatge català» que conservava el seu poble, tal com reconeix en una carta adreçada al canonge manacorí l'any 1902 (Pérez-París, 2000, p. xv), abans que no hagués conegut la proposta que mossèn Alcover llançava a fi i objecte de bastir el formidable monument del *Diccionari*.

D'aquell mateix any data el poema «Als fills del Maestrat», que bé pot representar el començament de la trajectòria literària en català del nostre prevere operari, i que portava com a lema una sentència del Dant: «Vergonya eterna a aquells que despreciant son idioma alaben lo dels atres». A la primera estrofa proclamava la seua vella passió per la llengua:

Bé prou temps que persintia
dins mon cor enamorat
la dolseta melodia
que brolla la llengua mia,
la llengua del Maestrat.

Curiosament el poema apareixia, si fa no fa pels mateixos dies, en dues publicacions paral·leles, a *La Veu de Tortosa* i a *Ayer y Hoy*¹ de Castelló de la Plana; en aquesta segona edició el dedicava a en Gaetà Huguet Breva, el patriarca indiscutible del valencianisme a les comarques del nord del país durant el primer quart del segle XX.

Sabem que, poc després, amb seguretat l'any 1905, el nostre mossèn encetava la que seria la seua magna obra literària, *Seidia*, en la composició de la qual esmerçà una quinzena d'anys. L'obra, inspirada en les cançons èpiques dels seus grans mestres, Mistral i sobretot Verdaguier, és el primer intent d'epopeia bastit per a glòria del poble valencià. Simbolitza, doncs, per damunt de tot, una veneració admirable envers el propi país i, d'una manera específica, un entusiasme sense límits per la llengua nacional. En les condicions en què fou redactada i tenint en compte l'ambient cultural i literari valencià de l'època, *Seidia* continua sorprenent per la seua maduresa. Tot amb tot, sota les condicions en què fou escrita, havia d'ésser una composició irregular. Personalment, em sobta que hi escassegen els passatges descriptius, sent així que el reverend poeta devia tenir bona traça per a les descripcions, tal com posa de manifest, posem per cas, l'estrofa del cant tretzè, que fa així:

Fan camí en les tenebres per costes i vallades,
 les que passà Seidia pujant a Benassal.
 I allà quan les Cabrelles en l'alt són empinades
 del cel florit, i menges ses flors de llum gemades,
 de Vilafamés entren al Pla i camí reial.

El poema devia tenir-lo enllestit l'any 1918, i ens consta que els seus «amics de Castelló» G. Huguet, S. Guinot i L. Revest l'animaven a publicar-lo (O. Pérez i R. París, 2000, p. xxxvi). Una actitud semblant podem suposar que hi devia mantenir mossèn Alcover, que el juliol d'aquell mateix any sojornava a Benassal.²

1. Núm. 7 (1902), vol. I, p. 122-123.

2. Durant aquella estada, el canonge manacorí redactà el text que ens han conservat amb orgull els hereus de Carles Salvador: «Els bons valencians han de fer

D'altra banda, a més de la profunda manifestació de patriotisme, *Seidia* constitueix l'efluvi de la nostàlgia que encalça el sacerdot benassalenc en la seua llarga diàspora pels seminaris de Saragossa (on finalment enllestiria el poema èpic), Còrdova, Oriola i Baeza (en aquest, precisament, el sorprendria la mort, l'any 1928). Instal·lat en la distància, el sentiment per la terra s'encén, alhora que l'enyor per les glòries del poble esdevé especialment intens. Així consta amb termes explícits en la primera declaració que fa l'autor al capdamunt de l'exordí «Lectors estimats, escolteu-me!», de clar to joglaresc, amb què obri *Seidia*: en efecte, de jove-net sentia «l'escalforeta de certa exaltació de sentiment per la terreta nadiua, i no com se vullga, sinó d'enyorança de les seues glòries antigues».

És el sentiment que expressarà en termes colpidors, el 1924, gairebé a les portes de la mort i de Còrdova estant:³

Perquè jo sóc un fill dels de la terra
que, exilat, porto sempre dins de mi;
que d'amor m'agullona en dolça guerra:
¿com no, si de sa entranya em sent bocí?

95

Em plau de recordar ací que, així que fou publicada *Seidia*, l'Ajuntament va organitzar-hi un homenatge, que tingué lloc al car-

de llur llengua tot l'apreci i tot el cas que ella se mereix per esser fills llegítims de la Patria, per poder dur ab honor el nom de valencians i ser dignes descendents dels valencians primitius que posaren tan alt i tan alt el nom de Valencia dins l'història i de-
vant tota la posteritat, i may s'averkonyien de parlar-la i ab les obres que hi escri-
gueren l'immortalisaren. Antoni M. Alcover, pre.» El text porta adjunta la indicació
següent: «Autograt fet a Benassal lo dia de San Jaume, de l'any 1918. Carles Salva-
dor» (Vegeu M. SALVADOR (1987). «En homenatge a Mossén M^a (sic) Alcover per la
presència de dos autògrafs», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXIII,
p. 245-250). D'altra banda, conservem una carta a mossèn A. M. Alcover que G.
Huguet Brea li adreça exactament a Benassal, datada el 23 de juliol de 1918.

3. O. PÉREZ i R. PARÍS (2000), p. XXVI. Remarquem l'eco que aquests versos
tindran en la primera estrofa del poema «Pols», inclòs en el poemari de Bernat Artola,
Terra, publicat l'any 1934: «La terra de ma terra / és pols del meu camí / que a mon
dolor s'aferra / i mai no fuig de mi».

rer de l'Hostal, el dia 22 d'agost de 1922,⁴ i del qual Carles Salvador va fer un parell de cròniques en la premsa.

CONTRIBUCIÓ DE MOSSÈN JOAQUIM A LA TASCA DE L'IEC

Adés indicava que els inicis de la dedicació a l'estudi de la llengua, per part de mossèn Joaquim Garcia Girona, mostren unes certes connexions amb el canonge de Manacor. En concret, l'any 1902, el mossèn de Benassal encetava la col·laboració amb el gran projecte lexicogràfic de mossèn Antoni M. Alcover. Així, doncs, fins i tot abans que no fóra creat l'IEC (1907), l'operari benassalenc entrava en contacte directe i actiu amb el savi canonge que aviat esdevindria una figura decisiva dins aquesta institució. S'inaugurava una col·laboració fecunda entre tots dos preveres, que es materialitzava en la informació lexicogràfica sobre el llenguatge de Benassal que, a través d'un seguit de cèdules, redactades cada vegada amb més rigor, passaven a la que seria mítica calaixera, procedents d'aquestes latituds.

En el procés de progressiva dedicació amb què es lliurà mossèn Garcia Girona a la recerca sobre la llengua hi ha un episodi que no podria passar per alt: el de la celebració del I Congrés Internacional de la llengua catalana, que tenia lloc a Barcelona l'any 1906, sota l'impuls insubornable i la capacitat organitzadora de mossèn Alcover. Aleshores el mossèn de Benassal residia a Saragossa, una circumstància que no fou obstacle perquè s'hi inscrivés com a «congressista efectiu».⁵ I val a dir que, observada des de la nostra perspectiva actual, la seua presència en aquella assemblea internacional d'estudiosos catalanòfils la considerem altament sig-

4. També hi participà l'erudit mossèn Manuel Betú, la intervenció del qual ens fou conservada a les pàgines del butlletí de la Castellonenca de Cultura: «Parlament de Mossèn Betú en l'homenatge al poeta Mossèn Garcia Girona», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, III (1922), p. 305-307; n'hi ha reproducció a *Benassal. Recull bibliogràfic de textos*, Benassal, 1999, vol. II, p. 212-213.

5. Vegeu *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana — II Congrés Internacional de la llengua catalana*, Barcelona: Vicens-Vives, 1985, p. 43.

nificativa, si més no en termes relatius, atès que la representació valenciana es va concretar «en una nòmina quasi testimonial» (Ferrando, 1988, p. 169). Notem que al costat de mossèn Garcia Girona localitzem també inscrit com a congressista el cronista de Tortosa, Francesc Mestre i Noè,⁶ a qui hem trobat, fa una estona, fent d'inductor del jove capellà benassalenc en la vocació catalanista.

De les relacions que van fluir esponeroses entre mossèn Alcover i el mossèn benassalenc ens n'ha deixat un magnífic testimoni atorgat per l'epistolari, que ha exhumat el professor L. Gimeno Betí (1996). Aquestes cartes delaten, per exemple, la intensa admiració que el prevere de Benassal sentia envers el canonge manacorí i la encara més profunda veneració per la llengua («casi dingú mou peu ni mà per la nostra estimadíssima llengua»), o l'emoció amb què resta embadalit al si de l'IEC durant la primera visita que hi féu i que el menà a exclamar: «Quina glòria i quin goig és allò dels Estudis» (Gimeno Betí, 1996, p. 451-452).

Va ser en aquesta ocasió que mossèn Garcia Girona era enregistrat com a col·laborador oficial de la institució, en concret, com a col·laborador en el projecte del *Diccionari dialectal*,⁷ una comesa davant la qual acabaria reconeixent-se incapaç de satisfer a causa del seu «exili», allunyat de Benassal. I aleshores optà, en compensació, per trametre a l'IEC el *Vocabulari del Maestrat* en el qual treballava, de manera asistemàtica des de ben jove així que va descobrir els encants de l'idioma, i amb un pla cada vegada més definit a partir del dia en què va ser guanyat per a la causa de la lexicografia catalana gràcies a la crida de mossèn Alcover. Ho expressa al pròleg del *Vocabulari*, mitjançant els seus particulars tints populars:⁸

6. *Primer Congrés Internacional...*, p. 48.

7. Recordem que aquesta iniciativa de l'IEC va convertir-se, amb el transcurs del temps, en el *Tresor de la Llengua, de les tradicions i de la Cultura popular de Catalunya* (1935-1947) de mossèn A. Griera.

8. L. GIMENO BETÍ (1998b), p. 13.

[...] llapicera en una mà i llibreta en l'altra, a la guisa del mestre Alcover, (a l'Obra del qual, la del *Diccionari general*, volia jo col·laborar) me llancí a caçar al vol vocables y més vocables, refrans, modismes i xarrades pintoresques, que de la boca de la gent del poble ixen a grans gargots, com l'aigua d'un ullal [...]

Tot i que no assolí d'ésser publicat complet, a causa de la mort de l'autor (la Societat Castellonense de Cultura el publicava per fascicles, fins a l'entrada *guaja*, des de l'any 1922 fins al 1928), aquest «regatxol que baixa del Maestrat» mereixia a Carles Salvador el diagnòstic de «la màxima aportació valenciana de llenguatge dialectal al corpus de l'idioma».⁹ Tot seguint les petjades de mossèn Garcia Girona, el mestre de Benassal confeccionaria també el seu propi *Petit vocabulari de Benassal (Maestrat)*, que veuria la llum en edició d'exili, precisament dins la mítica *Miscel·lània Fabra*, publicada a Buenos Aires l'any 1943.¹⁰

A RECER DE BENASSAL

Així com mossèn Joaquim va haver de passejar l'enyor de la terra des de la llunyania, un mestre jove que havia nascut al cor de València, al carrer de Dalt del barri del Carme, arribava l'any 1916 a Benassal, on ben aviat retrobaria la vera pàtria adoptiva. Ací Carles Salvador (1893-1955), fill d'un fuster de Vistabella, no solament arrelà mitjançant els vincles familiars més profunds, sinó que hi va viure l'etapa potser d'intensitat més extraordinària de la seua trajectòria intel·lectual i cívica, entre l'any 1916 i el 1934.

Hi arribava, bé que ho sabem, amb la convicció plena que els mòbils de la seua activitat professional i ciutadana giraven a

9. *Taula de Lletres Valencianes*, núm. 16 (gener, 1929), p. 13.

10. *Miscel·lània Fabra. Recull de treballs de lingüística catalana i romànica dedicats a Pompeu Fabra pels seus amics i deixebles amb motiu del 75è aniversari de la seva naixença*. N'hi ha edició facsímil. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1998.

l'entorn de les tribulacions que gravitaven al damunt de la llengua del poble, la seua llengua nacional. De fet, així que havia acabat els estudis a la Normal, a divuit anys, ja estava plenament integrat dins el grup de València Nova i, al capdavant, «era ja un nacionalista convençut i disposat a contribuir sense abandons en la lluita pel redreçament nacional dels valencians», d'acord amb el diagnòstic que n'ha fet el professor V. Simbor (1983, p. 14) (vegeu Pérez i Moragon, 1994). Tot seguit, a Aiello de Malferit (Vall d'Albaida), el poblet que havia estat la seua primera destinació com a mestre, la fortuna degué propiciar que entrés en contacte amb els germans Carreres i Llinyana —Leonard i Francesc—, curiosament uns altres congressistes que, amb mossèn Garcia Girona, integraren el grupet selectíssim i testimonial que constituí la representació valenciana al I Congrés Internacional de la llengua catalana.¹¹

En tot cas, i per damunt d'episodis d'interès divers, la personalitat del mestre ens arriba marcada pel seu compromís imperatorable i irreductible envers la llengua nacional. Permeteu-me que en reporte tot seguit un testimoniatge breu, extret d'una carta seua que acabo de conèixer i que adreçà, de Benassal estant, al seu amic Adolf Pizcueta, el 2 de novembre de 1929. Davant les dissensions que es produïen als cercles de valencianistes i les actituds d'inhibició amb què alguns es desentenien de la tasca patriòtica del grup redactor de *Taula de Lletres Valencianes*, Carles Salvador es refermava en les pròpies conviccions, tot declarant que àdhuc la seua vocació literària no era sinó una exigència de la seua militància per l'idioma:

Nosaltres a fer feina i quant manco sigam, més haurem d'apretar perquè (*sic*) la tasca a fer no mai disminueix [...]. Jo no he tingut mai ganes d'ésser literat sinó un propagandista del valencià.

11. *Primer Congrés Internacional...*, p. 37.

Naturalment, a Benassal, una de les amistats que amb més sinceritat conrearia Carles Salvador havia de ser la de mossèn Joaquim Garcia Girona; el professor A. Ferrando la dona per descomptat en assegurar que aquest «orientà el seu amic Carles Salvador cap als estudis gramaticals del valencià» (Ferrando, 1988, p. 174), una afirmació que suggereix la gran influència que podia haver arribat a exercir mossèn Girona damunt la societat valenciana del seu temps, encara que fos per via indirecta, a través del seu jove «deixeble».

Siga com siga, el jove mestre mai no s'estigué de reconèixer l'impacte formidable que Benassal exercí damunt la seua personalitat. Hi havia, per damunt de tot, l'encant profund que exercia la vila gràcies a la consistència del llenguatge que conservava, d'aquell valencià vigorós i incontaminat, una sensació que era compartida plenament per Garcia Girona. A fi de comptes, hi havia també en joc el debat, que aleshores se suscitava entre el valencianisme naixent, a l'entorn de l'antagonisme constituït per la ciutat *versus* el poble, un debat que, per descomptat, va saltar a la premsa i en el qual va participar Carles Salvador. Sovint posicions reduccionistes menaven a identificar la ciutat amb la claudicació —la deserció lingüística, sense anar gaire lluny—, enfront del poble que fàcilment era assimilat a la lleialtat i a la coherència amb les fórmules identitàries de convivència.

Siga com siga, la vida benassalenca marcà, amb empremtes profundes, el caràcter del veí que s'hi acabava d'incorporar. En aquest sentit ha estat profusament citada l'anàlisi que signava V. Andrés Estellés, des del Perelló, en els seus preciosos mots liminars a l'edició, feta per Gorg, de *4 elogis i 4 cues*: «Carles escriu, molt afanyosament —inclús, si es vol, “il·luminadament” —, a Benassal [...] Carles Salvador —ha estat dit— arribaria, d'un moment a l'altre, a la seua plenitud [...] Ciutadà de València, nascut al barri del Carme, ha trobat, a Benassal, l'oportunitat d'esdevenir, de “fer-se”, d'alguna manera, “de poble”. Aquest és un fet que massa sovint ha estat passat per alt: la seua necessitat de sentir-se “de poble” —el seu endevinament, la seua lucidesa. No home “del” poble: home “de” poble. La residència a Benassal —una modesta

“residència a la terra”, el seu matrimoni, la seua paternitat, propicien l’ocasió» (V. Andrés Estellés, 1973, p. 6).

Certament ací, a l’escola del poble («l’escola és la base de la Pàtria futura», sostenia), el mestre va desplegar una etapa fecunda del seu magisteri, el pedagog admirador de Freinet va redactar una doctrina densa i regeneradora sobre la renovació del sistema educatiu, com ara, «L’idioma valencià a les escoles» o «El bilingüisme al País Valencià» (vegeu Simbor, 2000) i va dissenyar la plataforma civicoeducativa de la Protectora; gràcies a Benassal, Carles Salvador va organitzar i dirigir aquell projecte educatiu engrescador que fou la Colònia Escolar Valencianista, de Sant Pau d’Albocàsser (1933). A Benassal, el mestre va viure «l’època de fervorosa activitat periodística a les planes dels diaris de Castelló de la Plana: *Diario de Castellón*, *Heraldo de Castellón*, *Libertad* i *La Provincia Nueva*, però també de fecunda producció poètica, narrativa i teatral, elaborada durant les manses i gelades nits de l’hivern benassalenc» (Simbor, 1983, p. 31), una activitat que, no cal dir-ho, va projectar-se, a més, a través de *Taula de Lletres Valencianes* i *El Camí*. A Benassal foren creats els títols clau de la seua trajectòria literària: els poemaris, tots editats a Castelló de la Plana, *Llibret eucarístic* (1928), *Elogi del xiprer* (1928), *Vermell en to major* (1929), *Rosa dels vents* (1930) i *El bes als llavis* (1934); també *Elogi de la vagància* (1922), *Elogi del xiprer* (1928) i *Barbaflorida professor* (1930). A Benassal, el gran propagador del fabrisme va redactar i projectar la seua vasta obra gramatical i, des d’ací, va contribuir eficaçment a l’èxit final d’aquella aventura formidable que coneixem amb el nom de Normes de Castelló (1932).

Definitivament, la magnífica obra salvadoriana es gesta i s’afaiçona a recer de Benassal, que hi deixaria una empremta inesborrable. Per la seua banda, el nom de la nostra vila restarà per sempre més vinculat amb llaços estrets a l’obra de C. Salvador. Del fet que el binomi Benassal - Carles Salvador havia començat a generalitzar-se allà pels anys trenta n’era un testimoniatge la revista *Taula de Lletres Valencianes* (núm. 20, maig 1929), la qual, en presentar el nostre poeta entre els components de la 3a taula de poesia, s’expressava en aquests termes de tint avantgardista:

«CARLES SALVADOR. Està allà en lo alt de Benassal, en Castelló. I des d'allí produïx, en cada espurna hertziana de son intel·lecte —fort, viril, coratjós— ones que s'escampen pertot arreu. Des d'allí fa planejar l'avió d'ales líriques de la seua ànima, valenta i flexible.»

FABRISTA DE PRESTIGI

A l'èxit de les Normes de Castelló, Carles Salvador hi havia contribuït per partida doble i, segons com es mire, mitjançant una participació que pot semblar paradoxal: d'una banda, intervingué d'una manera activa, i àdhuc decisiva, en la redacció del corpus textual que els signataris de Castelló, l'any 1932, consideraren normatiu (Pitarch, 1994, p. 40-41) i, d'una altra, s'havia manifestat reticent davant la gestació del projecte. Val a dir que, en aquest sentit, s'hi captenia en sintonia estricta amb el parer que havia expressat Pompeu Fabra, a través de la carta que adreçava el 15 de juliol de 1930 als «amics de *Taula de Lletres Valencianes*»: «El que aneu a fer és molt arriscat. El valencià no pot raonablement adoptar, com a definitiu, altre sistema ortogràfic que l'adoptat pel català. Si per raons d'oportunitat es creu que avui és millor un altre sistema (el de l'Institut modificat a fi de facilitar la lectura del valencià escrit), crec que seria convenient que, en acordar-vos a seguir tots tal o tal sistema, les solucions adoptades no es traduïssin en unes normes que es donessin a la publicitat, les quals vindrien a donar fixesa a una cosa que sols pot acceptar-se com a provisional [...]. No sé dir-vos sinó que heu de procurar allunyar-vos tan poc com sigui possible del sistema de l'Institut. No us en separeu mai capriciosament.» El toc d'atenció que hi feia mestre Fabra l'any 1930 sembla que no ha perdut ni gota de la seua vigència, especialment en els moments actuals, en què resta enlaire la creació —prevista per una llei curiosa— d'una Acadèmia Valenciana de la Llengua.

Certament, la veneració que sentia el mestre de Benassal per Pompeu Fabra era absoluta i, doncs, s'identificava sense reserves amb qualsevol opinió que aquest manifestés, si més no, pel que

fa a les qüestions al voltant de la llengua. L'any 1929 feia bandera del seu fabrisme mitjançant la coneguda consigna:¹²

I remarquem cada dia: l'extensió i la unitat de la llengua.

I practiquem cada dia: les Normes gramaticals de Mestre

Fabra.

Aquesta sintonia és fàcil d'entendre que es consolidaria a partir del que fou, potser, el primerencontre personal entre Carles Salvador i Pompeu Fabra, el qual va esdevenir-se a Barcelona, l'estiu de 1932, amb motiu de l'Escola d'Estiu. El mestre de Benassal hi assistia acompanyat d'Enric Soler i Godes, i l'experiència va haver de ser determinant per dur a terme, exactament un any més tard, la Colònia Escolar de Sant Pau d'Albocàsser. Siga com siga, el tercer viatge de Fabra a València, l'any 1935, «serví, així mateix, per reforçar les relacions entre Fabra i Carles Salvador» (Ferrando, 2000, p. 141).

En aquesta faceta cabdal de la personalitat de Carles Salvador —la del seu fabrisme irreductible— hi va insistir força, per exemple, V. Andrés Estellés (1973, p. 8-9), tot fent servir, amb referència a la militància idiomàtica salvadoriana, metàfores al·lusives a la tasca proselitista, com «catequesi» i «apostatol»: «Va fer molts sermons, insistint en la lliçó catalana de Pompeu Fabra [...]. Fou, entre els mestres valencians, el mestre per antonomàsia. I, com Pompeu Fabra al Principat, fou, en versió valenciana, el Mestre.»

En una altra oportunitat, en mirar (Pitarch, 1994) de traçar el perfil fabrista de Carles Salvador, vaig assegurar que «la seua activitat, intel·lectual i cívica, anava a concentrar-se en l'adaptació i reproducció, dins el context valencià, de l'obra fabriana» (Pitarch, 1994, p. 39). Així, doncs, puc estalviar-me ara de bona part de les consideracions que aleshores hi deixava anotades i, si de cas, afegiré algun aspecte que ens pugui il·lustrar les relacions que s'establiren entre els dos grans gramàtics, el de Gràcia i el fill adoptiu de Benassal, i que tan productives van resultar dins el panorama cultural valencià.

12. C. SALVADOR (1973), p. 34.

Al mateix temps que esdevenia el divulgador més acreditat al País Valencià de la doctrina fabriana, Carles Salvador va començar a col·laborar, de Benassal estant, amb l'IEC i, en concret, en els treballs de preparació del *Diccionari* Fabra, de la mateixa manera que col·laborava en el *Diccionari* Alcover-Moll. El cas és que el gran fabrista valencià, si bé no assolí l'honor de ser membre de l'Institut d'Estudis Catalans, acabà investit d'un càrrec que, en certa mesura, s'hi podia considerar homòleg, el de membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Valencians (IEV, creat l'any 1937), Secció que havia estat creada damunt el clixé de l'IEC. Carles Salvador ben aviat tingué l'oportunitat de visitar la seu de l'IEC, precisament en una visita oficial de l'IEV, del qual era secretari general, durant el viatge que féu a Barcelona l'abril del 1937. No cal dir que l'ocasió fou propícia per intensificar les seues relacions amb P. Fabra —que hi va rebre amb entusiasme la delegació valenciana—, relacions que continuarien, ara a València, el juliol d'aquell mateix any, amb ocasió de la participació activa de tots dos en el Segon Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura,¹³ dins el qual i en una sessió justament presidida pel seny ordenador del català, l'intel·lectual valencià «llegí, en llengua catalana, un memorable al·legat a favor de les cultures nacionals d'àmbit reduït» (Ferrando, 2000, p. 141-143).

L'ASSOCIACIÓ PROTECTORA DE L'ENSENYANÇA VALENCIANA

Sens dubte, semblaria ben oportú de traçar ara algun apunt al voltant de la faceta de pedagog, la qual constituí un dels trets distintius de la rica personalitat del mestre de Benassal (Simbor, 1984, p. 31-34; 2000, p. 81-172, i Quixal San-Abdon, 1994). I a fe que la tal oportunitat estaria prou justificada pel fet que el món de

13. Vegeu L. M. SCHNEIDER, *II Congreso internacional de escritores para la defensa de la cultura (Valencia-Madrid-Barcelona-París, 1937)*, València, Generalitat Valenciana, 1987, vol. I, p. 58-59, 147, 154; vol. III (ed. M. Aznar - L. M. Schneider), p. 177-180.

l'educació es troba en una cruïlla històrica, marcada per factors com la crisi educativa i les temptacions de privatitzar el sistema. Tot i això, hem de deixar de banda aquest tema apassionant i, en contrapartida, ens limitarem a fer indicacions puntuals sobre l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana i sobre el paper clau que hi exercí Carles Salvador. Al capdavant, com a teló de fons de l'entitat, durant la primera etapa hi hagué la referència inexcusable de Benassal.

És ben sabut que l'Associació representava un dels nombrosos intents que el jove nacionalisme valencià feia d'aclimatar ací experiències que al Principat de Catalunya es manifestaven engrescadores. Recordem que l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana¹⁴ havia estat fundada a Barcelona, l'any 1889,¹⁵ amb l'objectiu d'organitzar l'ensenyament, i que assolí una dinàmica admirable a partir del 1914. Coneixedor d'aquesta experiència, Carles Salvador es lliurà amb totes les forces a adaptar-la a les condicions de la societat valenciana, i en aquest sentit publicà l'any 1921, a València, el fulletó programa que incloïa el seu «Tríptico Escolar Nacionalista» en versió catalana (Simbor, 2000, p. 133-145) i que adobava el sòl de la futura entitat, *Pro Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana*, la qual concebia com un ambiciós projecte social dedicat a la renovació profunda del sistema educatiu i, en concret, com una xarxa cívica amb funcions supletives del conjunt de serveis lingüístics que els poders públics tenien desatesos, com ara, la dotació de materials en català a escoles i institucions culturals i la promoció del conreu de l'idioma mitjançant iniciatives disperses. Al capdavant, la creació de l'entitat la considerava una necessitat peremptòria:

[...] ara mateix deu quedar constituïda perquè ben

14. Vegeu L. DURAN (2000), «La Protectora de l'Ensenyança Catalana i el foment de les escoles catalanes (1914-1923)», *Afers*, núm. 37, p. 671-691.

15. El Primer Congrés Internacional de la llengua catalana aprovà l'esmena Riba de «fundar una Associació intitulada 'Foment de la llengua catalana'» (*Primer Congrés Internacional...*, p. 691-692).

prompte rendixca els fruits dimanants de llur actuació i creiem que deixar passar més temps sense veure-la actuar és suïcida.

En conseqüència, l'any 1922 posava els fonaments de l'Associació Protectora mitjançant la institució a Benassal de l'«Oficina d'Acció», que dirigia el mestre personalment, però que fou de vida efímera a causa de la dictadura de Primo de Rivera. De fet, així que fou recuperat el clima democràtic, Carles Salvador tornava al vell somni de la Protectora. Com a solució d'urgència, l'any 1932 s'adreçava als valencians residents al Principat —i als catalans fills de valencians— a través de l'article «Ja sou, valencià, de la Protectora?», aparegut a *La Publicitat* de Barcelona, tot urgint-los que, ciutadans que habiten al nord de la Sénia, «un petit riu», «un accident ens separa, però sense profunditat ni importància. La terra a un costat i a l'altre del riu és la mateixa», no s'obliden del País Valencià. La consigna, doncs, que els adreçava era la militància en l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, mentre ací baix hom treballava per ressuscitar la vella Protectora Valenciana:¹⁶

Ingresseu en els rengles de la Protectora. Formeu un nucli compacte de valencians i creeu la Delegació valenciana. Amb les vostres quotes ajudareu la Protectora a estendre la seua actuació per terres valencianes.

El cas fou que la fundació definitiva de la Protectora Valenciana hauria d'esperar fins al 1934, quan Carles Salvador regresava, per imperatius de salut,¹⁷ a València, i dissortadament també fou efímera l'existència de l'entitat, ben aviat estroçada per la Guerra Civil. D'aquell any data un fulletó de butxaca, imprès en

16. V. SIMBOR (2000), p. 153-154.

17. La carta que C. Salvador adreçava, de Benassal estant, al seu amic A. Pizcueta, el 29 de març de 1933, començava amb els termes següents: «Amic Pizcueta: M'alço del llit per correspondre la vostra lletra. (Uns dies de reuma i encara sóc tot dolorit).»

vint-i-quatrè, de vuit pàgines, intitulat *La llengua*¹⁸ i redactat en l'estil clàssic d'un catecisme, estructurat damunt l'esquema de preguntes i respostes breus, una mena de diàleg que es clou amb la incorporació d'«Els deu manaments que ha d'observar tot valencià que es diga amant de la seua llengua». Fet i fet, el vademècum és una modesta delícia que va circular anònim, però que, en qualsevol cas, reproduïa la mentalitat al voltant de la llengua que havia guiat Carles Salvador tot al llarg de la seua vida.

BENASSAL: LA DIMENSIÓ VALENCIANISTA

Vaig descobrir Benassal un 29 de juny, festa de Sant Pere i Sant Pau, del 1971, ara fa, doncs, trenta anys. Que pot endevinar algú dels presents el motiu d'aquella primera visita? Hi acudia formant part d'una comitiva de valencianistes, encapçalats pel patronat de la Fundació Huguet, de Castelló de la Plana, a inaugurar el monument a Carles Salvador,¹⁹ que acabava d'ésser bastit al bell mig de la vostra vila com a homenatge als vint anys d'activisme dels «Cursos de Llengua Valenciana de Lo Rat Penat». D'aleshores ençà hi he retornat sovint, gairebé sempre atret per l'obra i els records vius que conserveu de Carles Salvador. Ara no podria recordar quants viatges he fet a casa de Sofia —la gran absent en aquesta circumstància— i Enric... N'hi haurà prou, com una nova mostra, que esmente l'homenatge patriòtic que la Unitat del Poble Valencià vam retre al mestre, en el centenari del seu naixement, el dia 21 de novembre de 1993. Definitivament, Benassal se m'ha fet indestruïble de la figura de Carles Salvador. Fóra legítim de pretendre generalitzar aquesta vivència personal?

107

18. Edicions El País Valencià, València, 1934. A la contracoberta hi ha la consigna següent: «Valencià: Si eres amant de la teua llengua, fes-te soci de la ASSOCIACIÓ PROTECTORA DE L'ENSENYANÇA VALENCIANA. Poeta Quintana, 7. VALÈNCIA».

19. Amb aquella avinentesa fou publicat un fulletó, intitulat *Homenatge a Carles Salvador i Gimeno. Gramàtic, poeta i escriptor*, que conté «Notes biogràfiques» i els poemes «Cavines», «Oh, mar!» i «Veles».

En sentit absolut, és clar que no. Ara: tampoc no hauréu de tenir cap dubte que, al si dels cercles de la cultura catalana i, d'una manera especial, del valencianisme, la identificació de Benassal amb Carles Salvador constitueix una constant inequívoca. I en la mesura que la vasta personalitat del mestre, poeta, gramàtic i patriota ha esdevingut decisiva en la història valenciana del segle XX, cal considerar la conjunció Benassal - Carles Salvador com un binomi clau dins la nostra societat contemporània. M'agradaria que ens adonéssim de la transcendència del que acabo d'enunciar, que no és pas cap judici gratuït. Convé, per damunt de qualsevol altra consideració, que tinguem la lucidesa necessària per extraure'n les conseqüències oportunes.

Permeteu-me que insistisca, encara, que foren proverbials l'entusiasme i la identificació que fluïren entre aquesta vila i el seu fill adoptiu. En deixava un testimoniatge nostàlgic el poeta al *Cant i encant de Benassal* —que publicava a València l'any 1945—, mitjançant aquests versos d'«El Benassal antic»:

Benassal dels meus amors,
qui t'ha vist i qui te veu!,

i sobretot mitjançant el tercet de cloenda del sonet «Benassal», del mateix poemari:

I això has estat per mi: dolça paraula,
abraç vital, esguard amorosívol
i aquell rebrot etern de l'esperança.

Per la seua banda, la vila —que conservava els valors morals i civils que defineixen una societat sòlidament estructurada i, doncs, conreadora fidel d'una llengua robusta— brindava al seu veí més il·lustre un panorama cívic que li obria perspectives noves davant el món. Ho constatava V. Andrés Estellés (1973, p. 8), en assegurar que a Carles Salvador, «a Benassal estant, se li havien fet clares moltes coses».

Fet i fet, Benassal esdevenia als ulls del mestre la pauta en-

tranyable de convivència humana i, per descomptat, un model a exhibir davant la societat valenciana. Des d'un tal supòsit, bé podem imaginar que Carles Salvador projectaria els valors benassalencs damunt Castelló —en sentit literal, «les nostres terres» septentrionals—, la qual esdevindria, doncs, la metonímia de Benassal, en la coneguda glosa «Castelló, la major», escrita l'any 1922:²⁰

En l'escala revalencianitzadora de les nostres terres [...] primer Castelló, després València, després Alacant.
La forta, la banal, la dormida.

Efectivament, és el nord del país —que, per a Carles Salvador, no podia disposar d'una altra exemplificació més nítida que Benassal— que «representa la Pàtria», la «imatge que cal reproduir» arreu de la societat valenciana. Fet i fet, vida i obra salvadorianes van conjuminar-se per elevar Benassal a la categoria de vila emblemàtica al si del valencianisme. Heus ací un valor afegit amb què compta el vostre municipi i que no hauríeu de menystenir.

Per fortuna, Benassal manté una dinàmica socioeconòmica notòria, una capacitat expansiva que la fa projectar-se cap enfora. La referència, posem per cas, als recursos que us forneix la Font d'en Segures pot resultar gairebé tòpica. Per cert, permeteu-me l'incís de recordar que fou justament al balneari on el nostre mestre poeta organitzà, a la darrerria de la seua estada a Benassal, uns jocs florals. Què pretenc insinuar-vos amb aquesta al·lusió, que recupereu aquella mena de certamen poètic? Tampoc no cal; no és pas això. Els esmento simplement com a testimoniatge d'una certa vitalitat cultural, amb la corresponent projecció exterior, que fou capaç d'exhibir el poble en un moment donat. Ara: per damunt d'aquesta mena d'episodis, no hem de perdre de vista el fil conductor que enllaça els recursos humans que us han de fer continuar com a poble pròsper. Sens dubte, de recursos en teniu i alguns en exclusiva: vet ací la qüestió que vull remarcar. Faig al·lusió, és clar, al llegat —als llegats, tant el material com el moral—

109

20. V. SIMBOR (2000), p. 65.

de Carles Salvador, del qual només vosaltres, Benassal i ningú més, sou dipositaris, això és, el conserveu en exclusiva. Tal com jo el veig ara mateix, no es tracta només que us hi mantingueu lleials —que el conserveu amb dignitat— sinó que sapigueu mostrar-vos a l'altura de les circumstàncies; vull dir, que el gestioneu d'acord amb les necessitats i les exigències que plantegen els temps actuals. Aquest és un llegat (el salvadorià, hi insisteixo, al qual podem afegir, de grat, el de mossèn Garcia Girona) que mereix d'ésser mantingut viu, cosa que implica de fer-lo interactiu amb els segments socials encuriolats per la nostra cultura. Vet ací una alternativa que es mostra força més engrescadora que no pas la de conservar oculta entre urnes i prestatgeries fredes l'herència que us ha deixat el gran benassalenc d'adopció. A propòsit!, demà mateix l'Ajuntament inaugura el Centre Cultural Carles Salvador, un projecte ambiciós i admirable, que abraça, entre d'altres, la creació de l'aula museu i altres dependències de caire cultural i didàctic. L'acte potser no excedirà la simple ritualitat dels gestos simbòlics. I tanmateix crec que bé podem considerar-lo un pas clau en la direcció que acabo d'insinuar. Intuïsc que a l'aula museu que projecteu hi ha un potencial de dinamització social —a nivell cultural i, per extensió, també a nivell econòmic, extensiva al conjunt del municipi— que heu de rendibilitzar. Per descomptat, avalen l'opció de potenciar la rendibilitat de l'aula museu raons no solament de caire cultural, o patriòtic, sinó fins i tot d'estricta benefici econòmic; si ho preferiu, de clar egoisme municipal, ben legítim, no cal dir-ho.

Us ho ben asseguro: qualsevol poble del país us enveja el privilegi d'haver estat la vila marcada pel pas de Carles Salvador i alhora la dipositària del seu llegat. Són al vostre abast els elements immillorables per bastir una estructura museística²¹ apta per exhibir en condicions òptimes l'obra salvadoriana des d'uns paràmetres de modernitat, atractius i didàctics. Una aula museu interactiva que mostrés, amb tècniques suggeridores, el funcionament de

21. «Poble de Museus i Biblioteques és poble que avança», proclamava el mestre en la glosa «Museu i biblioteca» (Simbor, 2000, p. 132).

les escoles valencianes a l'època de la República i del franquisme, que fos capaç de representar-nos com era la vida a les aules on treballava Carles Salvador i, alhora, com era l'escola model que ell reivindicava, una aula museu que il·lustrés aquell projecte colossal de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana —que tingué precisament en aquesta vila l'Oficina d'Acció originària—, i que alhora projectés la «ruta didàctica Carles Salvador» dins la qual hi hauria, per exemple, la recuperació de Sant Pau d'Albocàsser, que hauria d'allotjar una aula dedicada a il·lustrar aquella experiència avantguardista que foren les Colònies Escolars d'Estiu, etc.; una aula museu d'aquestes característiques fóra, amb tota garantia, un centre d'atracció poderosa que gravitaria sobre tota la xarxa escolar no solament de les comarques veïnes sinó del conjunt del país. Vet ací una iniciativa de turisme de qualitat, cultural i escolar, que se us brinda, als veïns i veïnes de Benassal, amb els millors trufos a la mà.

Dins aquest projecte, viable i engrescador, interpreto que el monument a Carles Salvador —un privilegi que distingeix Benassal enmig de la societat valenciana— bé podem considerar-lo símbol emblemàtic del vostre poble, la vostra marca d'identitat ciutadana i garantia de qualitat. Sens dubte, amb la seua trentena d'anys ha esdevingut un element inseparable del vostre paisatge urbà. El monument, d'altra banda, ens duu el record —ho esmentava adés— de la institució dels cursos de Lo Rat Penat, dels quals enguany commemorarem el cinquantè aniversari, tot reivindicant-ne la paternitat de Carles Salvador. I posats a rememorar, enguany fa també cinquanta anys que el nostre poeta aconseguí el premi València de Literatura, i cinquanta de la publicació de la seua *Gramàtica valenciana*,²² el text gramatical que ha estat més reeditat en tota la història del llibre valencià.

Acabo. En adduir aquestes referències commemoratives, goso proposar que l'acte, al qual hem estat convocats per l'IEC, l'Excel·lentíssima Diputació i el Magnífic Ajuntament, constituïska

22. C. SALVADOR (1951). *Gramàtica valenciana. Amb exercicis pràctics*. València: Lletres Valencianes.

un modest homenatge, compartit per aquestes institucions i els assistents, al gran benassalenc que fou Carles Salvador, la vida exemplar del qual va aportar a Benassal la dimensió de vila emblemàtica dins el País Valencià contemporani.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANDRÉS ESTELLÉS, V. (1973). «Carles Salvador». *4 elogis i 4 cues, per Carles Salvador*. València: Gorg, Els Quaderns, núm. 2, p. 5-10.
- BARREDA I EDO, P.-E. (1986). «Mossén Joaquim Garcia Girona, benassalenc il·lustre». A: *Programa de Festes*. N'hi ha reproducció a *Benassal. Recull bibliogràfic de textos*, vol. II, p. 645-649. Benassal: Ajuntament, 1999.
- FERRANDO, A. (1988). «Presència valenciana al I Congrés Internacional de la Llengua Catalana». *Caplletra*, núm. 4, p. 167-178.
- (2000). «Fabra i el País Valencià». A: ARGENTER, J. J. [ed.]. *Simposi Pompeu Fabra*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 121-157.
- GIMENO BETÍ, L. (1996). «Mossèn Joaquim Garcia Girona i la recerca lingüística valenciana de començaments de segle». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXXII, p. 431-456.
- (1998a). «Joaquim Garcia Girona: iniciador de la dialectologia a les terres valencianes septentrionals». *Actes del V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*. Nules, p. 238-312.
- (1998b). *De lexicografia valenciana. (Estudi del Vocabulari del Maestrat, de Joaquim Garcia Girona)*. València-Barcelona: IIFV-PAM.
- PERAIRE I IBÁÑEZ, J. (1991). «*Seidia*: Història i èpica». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXVII, p. 327-371.
- (1999). «Fraseologia i construcció del discurs en la narrativa de Garcia Girona». *Benassal. Recull bibliogràfic de textos*. Benassal: Ajuntament, vol. III, p. 409-424.
- PÉREZ I MORACÓN (1994). «Carles Salvador i la reivindicació de l'ús social de la llengua catalana». *Caplletra*, núm. 16, p. 225-237.
- PÉREZ, O.; PARÍS, R. (2000). «Mn. Joaquim Garcia i Girona o la labor del solitari». *Joaquim Garcia Girona. Seidia. Poema valencià del principi de la reconquesta*. València: Saó, p. IX-LXVII.
- PÉREZ SILVESTRE, O. (1996a). «Un regatxol que baixa del Maes-

- trat. El *Vocabulari* de Mn. Joaquim Garcia Girona (1922)». *Pas-sadís*, núm. 17, p. 77-106.
- (1996b). «Fidelitat lingüística del clergat valencià. Diòcesi de Tortosa, anys vint». *Actes del V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*. Nules, p. 335-346.
- PITARCH, V. (1994). «Carles Salvador, l'autoritat gramatical». *Caplletra*, núm. 16, p. 33-48.
- QUIXAL SAN-ABDON, J. M. «L'aspecte pedagògic de Carles Salvador». *Caplletra*, núm. 16, p. 239-247.
- RAMOS I ALFAJARÍN, J. R. (1988). «El valencianisme a Castelló en el segon decenni del segle XX». *Caplletra*, núm. 5, p. 99-108.
- (1989). *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana (1834-1938)*. Castelló de la Plana: Diputació, p. 141-145.
- SALVADOR, C. (1973). *4 elogis i 4 cues*. València: Gorg, Els Quaderns, núm. 2, p. 34.
- SIMBOR, V. (1983). *Carles Salvador i Gimeno: una obra decisiva*. València: Diputació Provincial.
- (1984). «Carles Salvador i l'ensenyança del català al País Valencià». A: MONÉS, J.; SOLÀ, P. [ed.]. *Actes de les 5enes. jornades d'història de l'educació als Països Catalans (Vic, del 31 de març al 2 d'abril de 1982)*, vol. II, *Llengua i educació en una perspectiva històrica*. Vic: Eumo, p. 293-307.
- (2000). *Carles Salvador. Papers de premsa*. València: Institució Alfons el Magnànim.